

Dešinioji Literatūra Lenkijoje 1989-uju

Maciej Urbanowski

2 April 2020

1.

Šiuolaikinė Lenkijos kritika dažnai taiko *dešinosios* literatūros sąvoką, nors jos vartojimas gana keblus. Populiarios ir etiketės *dešinysis* rašytojas, *dešinioji* rašytoja ar *dešinioji* poezija. To priežastys mažiausiai dvi. Pirmoji, be abejo, susijusi su pačios sąvokos „dešinė“ daugiaprasmiškumu. Kaip žinome, dešinei priskiriami ir konservatoriai, ir nacionalistai, ir katalikai, o kartais net fašistai ar nacionalsocialistai. Todėl teisinga būtų kalbėti ne apie dešinę, o apie *dešines* pakraipas, kurios dažnai konfliktuoja tarpusavyje tiek ideologijos, tiek politinės praktikos lygmenimis. Tarkime, Lenkijoje nacionaldemokratai (nacionalistai) savo egzistavimo pradžioje kritikavo krikščionybę, krikščioniškąją demokratiją, bet iš esmės nesutarė ir su konservatoriais. [1] Praėjusio amžiaus 3-uoju ir 4-uoju dešimtmečiais tautinė dešinė dažniausiai teigė, kad lenkiškumo esmė yra katalikybė, tačiau buvo ir tautininkų, pavyzdžiui, skulptorius, rašytojas Stanisławas Szukalskis, atmetusių krikščionybę kaip svetimą lenkiškumui, kurio esmės ieškojo pagonybėje. [2]

Be to, „dešinės“ sąvoka ne absoliuti, o santykinė, kintanti laike ir paprastai apibrėžiama pagal tai, kas tuo ar kitu istoriniu laikotarpiu laikoma „kaire“. Pasak Norberto Bobbijaus, „*kairė*“ ir „*dešinė*“ yra politinės erdvės vietos, atstovaujančios apibrėžtai politinei tipologijai, kuri neturi nieko bendra su politine ontologija“. [3]

Papildomą sumaištį kelia sąvoka *dešinioji literatūra*, kurią kai kas vadina *literatūrine dešine*, *nacionalistine* ar Lenkijos *konservatoriškos revoliucijos literatūra*. [4] Čia susikerta įvairūs kriterijai. Pagal padėties ar institucinį kriterijų *dešiniąją* literatūra laikytini kūriniai, kurių autoriai ir leidyklos susijusios su dešinosiomis organizacijomis. Pagal suvokimo kriterijų *dešinioji* literatūra bus viskas, ką tokia laiko to meto skaitytojai. O pagal ideologinį kriterijų esminis būtų literatūros kūrinio ryšys su dešinosiomis ideologijomis, išreikštas tiesiogiai, tarkim, per pasakotojo ar veikėjo komentarus, arba netiesiogiai – pasirenkant tam tikras temas, simbolius, metaforas, žanrus. Dešinioji literatūra šiuo atžvilgiu glaudžiai susipynusi su dešiniojo diskurso estetika, [5] turinčia savų bruožų, bet linkusia keistis pagal tai, kaip kinta dešinosios ideologijos.

Kiekvienas bandymas išskirti *dešiniąją* literatūrą, nesvarbu, ar Lenkijoje, ar, pavyzdžiui, Prancūzijoje, yra vienodai svarbus ir diskutuotinas, [6] ypač todėl, kad su tuo susijusi

rašytojų, kuriuos vadinti „dešiniojos literatūros“ atstovais galėtume tik tam tikru jų veiklos tarpsniu, politinė ar idėjinė kaita. Lenkijoje puikus to pavyzdys – garsaus poeto Konstanco Ildefonso Gałczyńskiego (1905–1953) kūryba. 1935–1939 m. jis buvo pagrindinis nacionalistinio savaitraščio *Prosto z mostu* autorius, ten spausdino savo eiles ir manifestus. Tačiau po 1946-ųjų Gałczyński tapo komunistinės valdžios šalininku, tą išreiškė ir eilėmis. Panašus ir prozininko Jerzy'o Andrzejewskio (1909–1983) kelias. Tame pačiame savaitraštyje 1935–1938 m. jis spausdino apybraižas, skelbė katalikiško romano „Širdies dermė“ (*Ład serca*) ištraukas. Po 1945-ųjų Andrzejewskis tapo komunizmo dainium, net įstojo į partiją, iš kurios pasitraukė 1957-aisiais.

Šiandien garsiausiu dešiniu rašytoju dažnai laikomas Jarosławas Marekas Rymkiewiczzius (g. 1935), viešai rėmęs konservatorių partiją *Tvarka ir teisingumas*, ne kartą pasisakęs politinėmis temomis iš dešiniųjų pozicijų. Tačiau būtų nesupratimas ir supaprastinimas dešiniąją literatūrą vadinti jo kūriniais, parašytus XX a. 7-ajame dešimtmetyje, net ir daugelį eilėraščių, išspausdintų po 1989-ųjų. Pažymėtina, kad Rymkiewiczzius eilėraščių rinkinį „Saulėlydis Milanuvke“ (*Zachód słońca w Milanówku*, 2002), apdovanotą literatūros premija Nikė, kurią teikia liberalios kairiosios pakraipos laikraštis *Gazeta Wyborcza*, dešinieji smarkiai kritikuoja. Rašytoją priskiriant dešiniajai literatūrai, kartais iškeliami ne patys svarbiausi jo kūriniai, kitus nustumiant į šešėlį.

2.

Lenkijoje po 1989-ųjų atsiradusi dešinioji literatūra nėra naujiena, veikiau sugrįžimas reiškiniu, kuris buvo labai svarbus kadaise, ypač pirmojoje XX a. pusėje. Poetas, literatūros kritikas Zdzisławas Dębickis 1927 m. piktinosi: „*Priėjome prie tokios nesąmonės, kad literatūroje turime „dešinę“ ir „kairę“, o politiškai kairuoliškuose leidiniuose tvyro mirtina tyła apie poetus ir romanistus, kurie laikomi dešiniaisiais, ir atvirksčiai.*“ [7]

Kad ir kaip žiūrėtume, Lenkijoje 1918–1939 metais buvo daug įtakingų dešiniųjų leidinių ir literatūrinių grupių, joms priklausė iškilūs rašytojai ir rašytojos. [8] Tačiau būtina iškart pridurti, kad, žvelgiant iš anuometinės perspektyvos, dešinei visų pirma atstovavo nacionalistinė Liaudies demokratijos partija, nors konservatizmo ar monarchizmo šalininkai irgi nemažai pasiekė.

Po Antrojo pasaulinio karo „dešinioji literatūra“ kaip atskiras Lenkijos kultūros reiškinys beveik išnyko. Taip atsitiko todėl, kad politinę ir intelektualinę dešinę per karą naikino okupantai, tiek vokiečiai, tiek sovietai, o komunistų valdymo metais kultūrinis gyvenimas buvo monopolizuotas. Draudimais, cenzūra, net policiniais veiksmais komunistai užgniaužė tarpukario dešiniųjų kultūros institucijų veiklą, neleido skelbti „dešiniojos literatūros“, o jos kūrėjams kartais taikydavo žiaurias represijas. Tą rodo, pavyzdžiui, katalikų poeto Wojciecho Bąko (1907–1961) likimas. Prieš Antrąjį pasaulinį karą jis buvo susijęs su dešiniaisiais, LLR jį aršiai persekiojo, kūriniais draudė spausdinti, galiausiai uždarė į psichiatrijos ligoninę. Rašytojas mirė neaiškiomis aplinkybėmis. [9] Beje, persekiojimai prisidėjo ir prie tokių kūrėjų kaip Andrzejewskis ideologinio lūžio.

Tam tikrą literatūros tęstinumą išlaikė emigrantai, tarkim, Londone leistas žurnalas *Mysł Polska*, tačiau tai nedarė didelės įtakos. Be abejo, buvo rašytojų, kuriuos galėtume vadinti dešiniųjų, konservatoriškų pažiūrų skleidėjais, tarkim, Pawelas Hertzgas (1918–2001),

tačiau jie veikė pavieniui, nebuvo pripažinti „dešinėsios literatūros“ atstovais, nes ir tokia kategorija anuomet atrodė anachronistinė, neparanki.

Po 1989-ųjų „literatūrinė dešinė“ atsirado kaip tam tikras esminis Lenkijos naujausios kultūros reiškiny, vis labiau matomas instituciniu, ideologiniu, estetiniu ir vertinimo atžvilgiu. Kritika ir skaitytojai vis griežčiau skirstė – beje, siekdami skirtingų tikslų – rašytojus į „kairiuosius“ ir „dešiniuosius“, o šiuos dar ir į „konservatoriškos“, „tautinės“ ar „nacionalistinės“ pakraipos. Tas reiškiny yra savotiško „*politinio posūkio*“, [10] svarbaus visai Lenkijos kultūrai, ypač po 2009-ųjų, pasekmė. Kritikai prognozavo, kad nepriklausomoje šalyje rašytojai, ypač jaunieji, pasijus laisvi nuo tradicinio politinių pareigų vykdymo, nesiims tvarkyti viešųjų, ypač tautinių, reikalų, nes „*romantinė paradigma*“, [11] literatūros kalbą formavusi politinės priklausomybės metais, dabar, laisvės sąlygomis, tapo nebesvarbi.

Toks spėjimas vis dėlto nepasitvirtino. Puikus pavyzdys būtų žurnalas *Brulion*, laikytas jaunosios ir naujosios literatūros – kovingos, anarchistinės, netgi nihilistinės, skelbiančios individualią asmeninę patirtį – vėliavnešiu, bet gana greitai tapęs politiškai angažuotu leidiniu. Naujosios Lenkijos ir ją kuriančio elito kritika, vis didėjantis atsiribojimas nuo vakarietiško pavyzdžių, ypač New Age, lėmė, kad žurnalo redaktoriai „*atsivertė į katalikybę*“, [12]. ėmė laikytis konservatyvios krypties. Leidinio įkūrėjas, jo redaktorius Robertas Tekielis vėliau tapo vienu iš pagrindinių dešinėsios spaudos žurnalistų, be kita ko, rašė feljtonus vienam didžiausių dešinėsios pakraipos savaitraščių *Gazeta Polska*. Panašus buvo daugelio rašytojų kelias. Reiškiny, kurį čia vadinu *literatūrine dešine*, atsirado dėl vis didėjančios politinės poliarizacijos.

Pirmiausia, 1992-ųjų birželį buvo nuversta Jano Olszewskio vyriausybė, bandžiusi dekomunizuoti viešąjį gyvenimą, kitaip tariant, demaskuoti komunistinio režimo slaptosios policijos (saugumo tarnybos) bendradarbius. Savo paramą ministrui pirmininkui, pritardami dekomunizacijai, išreiškė daug garsių rašytojų, tarp jų ir iškilus poetas Zbigniewas Herbertas, pasirašęs didžiulį atgarsį sukėlusį „Pareiškimą“, išspausdintą Krokuvos dvimėnesiniame žurnale *Arka* 1992-ųjų birželio 8 dieną. [13]

Kitas įvykis buvo netikėta postkomunistų pergalė – 1993 m. rudenį jie laimėjo rinkimus į parlamentą. Daugelis rašytojų, tarp jų Rymkiewiczzius, Herbertas, Gustawas Herlingas-Grudziński, postkomunistų triumfą laikė įrodymu, kad nepavyko atsiriboti nuo komunistinio paveldo, o kartu atsiskleidė Trečiosios Respublikos ir jos kūrimą laiminančio liberalaus elito silpnumas. Herbertas perspėjo: „*Ekonominė griūtis, ekologinė katastrofa ir t. t., ką po savęs paliko komunistai, – su visu tuo turės vargti dar daug kartu, bet sovietų okupuotų tautų moralės ir intelekto suniokojimo laipsnis sunkiai suvokiamas, juolab kad niekas rimtai netiria šios problemos. Sujauktos ne tik tokios moralinės kategorijos, kaip antai gėris ir blogis, teisingumas ir neteisingumas, nusikaltimas ir bausmė, prarado prasmę, net nuolatos kartojami žodžiai, tokie kaip reforma, privatizacija, laisvoji rinka, infliacija...Iš visuomenės, įpuolusios į gilią semantinę duobę, galima nulipdyti bet ką. Tuo neabejotinai pasinaudos komunistai, postkomunistai, socialistai, socialdemokratai, gal net ir patriotai, kitaip tariant, tikrieji lenkai.*“ [14]

Herberto tekstai, ypač jo kritika postkomunistų ir liberaliųjų intelektualų adresu, sukėlė kraštutines reakcijas. Poetas ryžtingai ragino atsikratyti Lenkijos Liaudies Respublikos (LLR) 1945–1989 m. paveldo, kritikavo Trečiąją Respubliką kaip valstybę, kuri tūno

„ilgame LLR šešėlyje“, bet imituoja vakarietiškus pavyzdžius. [15] Nenuostabu, kad 1995-aisiais pasirodė du kultūriniai leidiniai, netrukus priskirti dešiniams, – *Arcana ir Fronda*.

Trečias iš čia aptariamų įvykių buvo prezidentinio lėktuvo katastrofa prie Smolensko 2010 m. balandžio 10-ąją. Į šią tragediją, kurioje žuvo prezidentas Lechas Kaczyński ir 95 jį lydėję asmenys, daug rašytojų reagavo ne tik pasisakymais, bet ir literatūros kūriniams. Didžiausio atgarsio sulaukė Rymkiewicziaus eilėraštis „Jarosławui Kaczyńskiui“ (*Do Jarosława Kaczyńskiego*), [16] skirtas didžiausios Lenkijoje dešiniosios partijos *Tvarka ir teisingumas* vadovui, žuvusio prezidento broliui. Pasak autoriaus, po Smolensko katastrofos atsiskleidė, kad yra patriotų ir išdavikų Lenkija. Tos dvi pusės galynėjasi mažiausiai nuo romantizmo laikų. Tautos istorijai nustatydamas tokią politinę diagnozę, Rymkiewiczius neatsitiktinai remiasi ne tik didžiausiu lenkų romantiku Adamu Mickiewiczium, bet ir Jakubu Jasińskiu, vienu iš 1794 m. sukilimo prieš rusus didvyrių.

Garsus ir Wojciecho Wencelio eilėraštis „Keturiasdešimt ir keturi“ (*Czterdzieści i cztery*). Jame Smolensko katastrofa irgi aprašyta su aliuzijomis į Mickiewiczų, šįkart į jo poemą „Vėlinės“ (*Dziady*). Iškeliamas mesianistinis Lenkijos kaip tautų Kristaus vizija. Šalies kančios, aukos yra ne tik Dievo siūstas išbandymas, bet ir paverčia ją Dievo išrinktąja, turinčia šventumo ženklą. Wencelis mesianizmą vertina kritiškai, eilėraštyje yra ir tokie žodžiai: „O, Lenkija, gimdymo tamsybėse / tu nesi tautų Kristus.“ Wojciech Wencel. *Czterdzieści i cztery* („Keturiasdešimt ir keturi“). In: *De profundis. Krokva. 2010, p. 34*. Polinkis į romantizmą, mesianistinė einamųjų įvykių interpretacija, pasitelkiant religinį diskursą, būdinga daugeliui rašytojų, tą liudija ir 2008-aisiais pasirodęs „apokaliptinis žurnalas“ 44 / *Czterdzieści i Cztery*, spausdinęs daug literatūros kūrinių.

Minėti trys įvykiai sutelkė tam tikrą literatūrinę bendruomenę, kurią imta vadinti dešiniąja. Ją rėmė nemažai literatūrinių institucijų, iš kurių svarbiausios – leidiniai *Arka, Arcana, Fronda, Czterdzieści i Cztery, Teologia Polityczna, Pressje, Debata, Stańczyk, Postygodnik*. Būtų galima šiai krypciai priskirti ir politinius-kultūrinius mėnraščius ar savaitraščius, tarp jų *Najwyższy Czas!*, *Gazeta Polska, Nowe Państwo, Do Rzeczy, W sieci*, kai kurias leidyklas, literatūrinius apdovanojimus, ypač 2002 m. įsteigtą Jozefo Mackiewicziaus literatūros premiją. Tokia buvo dešiniosios literatūros erdvė po 1989-ųjų. Kuo pasireiškė jos „dešinumas“? Vienas iš neabejotinai svarbiausių bruožų – antikomunistinė, plačiau žvelgiant, antitotalitarinė laikysena. Komunizmą ir „liaudies“ Lenkiją tos pakraipos rašytojai vaizdavo be nostalgijos, būdingos daugeliui literatūros kūrinių, parašytų po 1989-ųjų, be komišku gaidų, o juo labiau nebandė pateisinti komunistų režimo. Geras pavyzdys – Januszo Krasiński romano, paremtų asmenine patirtimi, ciklas, išleistas 1992–2015 m.: „Pasmerkta myriop“ (*Na stracenie*), „Veidu į sieną“ (*Twarzą do ściany*), „Bejėgiškumas“ (*Niemoc*), „Prieš agoniją“ (*Przed agoniją*), „Lūžis“ (*Przełom*). Pagrindinis veikėjas Szymonas Bolesta paauglystėje kalėjo vokiečių koncentracijos stovyklose, kai buvo išlaisvintas, dvejus metus praleido Vokietijoje, vos grįžusį tėvynėn, suėmė komunistai, melagingai apkaltinę šnipinėjimu, ir nuteisė kalėti iki gyvos galvos. Visi tie kalėjimai Krasińskiui asocijuojasi su komunistinės sistemos esme, nes jos tikslas – ne tik atimti iš žmogaus laisvę, bet ir sutrikti jo orumą. Bolesta neįžvelgia skirtumų tarp nacizmo ir komunizmo, kuris kartais net nežmoniškesnis. 1956 m. išleistas iš kalėjimo, Szymonas susiduria su banalioju komunizmo blogiu, kartais net apima jausmas, kad už grotų jis dvasiniu atžvilgiu buvo laisvesnis. Pasak vieno kritiko,

Krasiński cikle „iškyla epinis Lenkijos, priklausančios sovietinei kalėjimų civilizacijos sistemai, paveikslas“. [17] Autorius perteikia ir „slaptąją LLR metafiziką“, „vergišką prisirišimą net prie niekingiausios egzistencijos“, nes „didžios istorinės tautos kūną nuodija bejėgiškumo virusas“. [18]

Kitas būdingas komunizmo kritikos pavyzdys – Przemysławo Dakowicziaus esė „Sąveika“ (*Obcowanie*, 2014). Komunistai įdiegė lenkams kolektyvinę amneziją: „darė viską, kad mes visai ištrintume dalį savo tradicijos, laikytume ją nereikalinga ir varginančia.“ [19] Tai ne vien semantinio pobūdžio operacija: „būdavo išpjaustomi [...] ir gyvi žmonės. Turėjusių visai kitą, nekomunistinę atmintį kūnai atsidūrė po žeme.“ [20] Buvo pažeistas elito mentalitetas, dekonstruota atmintis, o lenkų literatūrą ištiko afazija: „rašytojai tylėjo apie visuomenės būčiai svarbiausius dalykus.“ [21] Todėl šiuolaikinei literatūrai „būtina pasakoti“ apie savo istoriją tokia kalba, „kuri suderina tradiciją ir šiuolaikiškumą“. [22]

Taigi po 1989-ųjų dešinioji literatūra ėmė svarstyti istorines problemas, kad užpildytų baltas arba kruvinas dėmes, atsiradusias dėl komunistų įdiegtos „atminties destrukcijos“. Neabejotinai pati žinomiausia ir dažniausiai gvildinama yra prakeiktų karių (*Żołnierze Wyklęci*) tema. Taip vadinami ginkluoto pasipriešinimo komunistams po Antrojo pasaulinio karo dalyviai. Puikus ir vertingas pavyzdys – Wacławo Holewińskiego romanai. Išlikusius faktus įpindamas į literatūrinę fikciją, autorius kuria vyrų ir moterų, kovojančių pogrindyje, portretus, parodo, kokie sudėtingi ir tragiški jų likimai. Tai nėra literatūrinės šventųjų biografijos. Holewiński romanuose „Rauda dėl Babilono“ (*Lament nad Babilonem*, 2003) ar „Papasakosiu tau apie laisvę“ (*Opowiem ci o wolności*, 2012) atskleidžia veikėjų žmogiškumą. Rašytoją domina ir paradoksai – romano „Man neleidžia garbė“ (*Honor mi niepozwala*, 2015) veikėją Stanisławą Ostvindą-Zuzgą, Lenkijos žydą, Tautinių ginkluotųjų pogrindžio pajėgų majorą, 1945-aisiais suima sovietų saugumas ir apkaltina... fašizmu. Elżbietos Cherezińskiej romanai „Legionas“ (*Legion*, 2013) irgi pasakoja apie Tautinių ginkluotųjų pajėgų karių, Antrojo pasaulinio karo metais kovojusių ir su vokiečiais, ir su sovietais. Komunistinė propaganda juos priskyrė fašistams.

Prakeiktų karių tema dažna ir poezijoje. Paskatą tokiai kryptiai davė Herberto eilėraštis „Vilkai“ (*Wilki*). Poetas 1992 m. rašė:

Jie gyveno vilko teisėmis,
todėl istorija apie juos gūdziai tyli.
[...]
Neapverkė jų Elektra,
nepalaidojo Antigonė,
todėl jie, visų užmiršti, merdės
giliame sniege amžinai. [23]

Šios eilės tarsi įkvėpė Wojciechą Wencelį parašyti knygas „*De profundis*“ (2010) ir „*Epigonia*“ (2016), atskleidžiančias, kokie tragiški tų karių likimai. Dakowicziaus eilėraščių rinkinio „*Pievelė*“ (*Lączka*, 2013) pavadinimas – užuomina į Varšuvos *Powązkę* kapines, kur komunistai slapta užkasdavo nužudytus pogrindžio karių, užpildami šiukšlėmis, o paskui tose vietose statydavo antkapinius paminklus partiniams veikėjams. Poetas aprašo, kaip ekshumuojami ir identifikuojami komunizmo aukų palaikai,

pagerbdamas tuos drąsius žmones, o drauge pats atlieka tam tikrą atminties ekshumaciją. Prakeikti kariai Wenceliui ir Dakowiczui simbolizuoja didvyriškumą, patriotiškumą, tragizmą, tampa Lenkijos, kuri prieš sunaikinimą buvo dar ir išniekinta, pasmerkta užmarščiai, likimo simboliu.

Kita istorijos dėmė, kurią bando užpildyti dešinieji rašytojai, – Volynės lenkų masinės žudynės, kurias 1943–1944 m. surengė Ukrainos nacionalistai. Tai buvo dėl įvairių priežasčių nutylima ir iki, ir po 1989-ųjų. Šios temos ėmėsis Stanisławas Srokowski parašė sukrečiantį apsakymą „Neapykanta“ (*Nienawiść*, 2006), romaną „Meilužis ukrainietis“ (*Ukrainski kochanek*, 2008). Panašiai traukia dėmesį ir kresai – teritorijos, kurios ilgus šimtmečius buvo Lenkijos šiaurės rytų dalis, bet po Antrojo pasaulinio karo atiteko Sovietų Sąjungai. Jos prisimenamos, kartais net idealizuojamos kaip vieta, kur taikiai sugyveno įvairios tautos bei religijos. Nors ne visada – antai Wiesławo Helako romane „Prie Zbrucho upės“ (*Nad Zbruczem*, 2017), neseniai apdovanotame Mackiewicziaus literatūros premija, kresai ne tik gražūs, bet ir tragiški. Rašytojas pasakoja apie ten gyvenančią dvarininkų šeimą, kuri didvyriškai, deja, bergždžiai bando išlaikyti amžių palikimą ir tautinę tapatybę, gresiant pavojams tiek iš Rytų (Rusija, bolševizmas), tiek iš Vakarų (Austrija-Vengrija).

Čia aptariamoje istorinės rekonstrukcijos srovėje esama knygų, kuriose pokarinės Lenkijos istorija atkuriama iš komunizmo aukų arba iš jo priešų perspektyvos. Piotro Zarembos monumentalaus romano „Griuvėsiai“ (*Ruiny*, 2017) veikėjai priklauso Lenkijos liaudies partijai (*Polskie Stronnictwo Ludowe*) – po 1945-ųjų tai buvo vienintelė legali opozicinė partija, bet komunistai žiauriai susidorėjo ir su ja. Piotras Sema autobiografinėje esė „Mes, reakcija: istorija apie antikomunistų jausmus 1944–1956“ (*My, reakcja: historia emocji antykomunistów 1944–1956*, 2015) rašo apie Lenkijos inteligentiją, pasipriešinusią naujai valdžiai.

Dar giliau į istoriją neria Rymkiewiczzius. Originaliose, plačiai komentuojamose esė knygoose jis nagrinėja šalies istoriją, ypač tas jos akimirkas, kai pasireiškia, pasak autoriaus, lenkams būdingas pasipriešinimas primestai, neteisingai valdžiai, teigiant radikaliai suprantamą laisvę, o panieka mirčiai išreiškiamą iš pažiūros neracionaliais, net beprotiškais poelgiais. Rymkiewiczzius išveda analogiją tarp praeities ir nūdienos, o istoriją paverčia šiuolaikinės Lenkijos komentaru. Esė „Korimas“ (*Wieszanie*, 2007) aptaria 1794-ųjų sukilimo prieš Rusiją epizodą, kai įtūžę varšuviečiai be teismo pakorė išdavikus, papirktus Rusijos caro. Apmąstydamas tą įvykį, be kita ko, ir metafizinę jo prasmę, Rymkiewiczzius pateisina įsiutusią „laukinių“ lenkų minią, su jam būdingu humoru išreiškdamas apgailėstą, kad po 1989-ųjų nesiimta panašios komunistų egzekucijos. O knygoje „Vaikystės vaizdeliai“ (*Kinderszenen*, 2008) rašytojas pasakoja, kaip vokiečiai per Varšuvos sukilimą 1944-aisiais susprogdino tanką-spąstus ir žuvo šimtai civilių gyventojų. Šis įvykis Rymkiewiczziui vėl tampa pretekstu pateisinti sukilimą, kuris dažnai kritikuojamas kaip politinio neatsakingumo, atgyvenusio romantizmo pasireiškimas. Rašytojas vertina tokį lenkų „pamišimą“, jų nesitaikstymą su nelaisve, maištą prieš kolonizavimą.

Dešinioji literatūra kuria ir įvairias fantastines arba alternatyvias istorijas. Maciejus Parowski romane „Audra. Pabėgimas iš Varšuvos '40“ (*Burza. Ucieczka z Warszawy '40*, 2010) dėsto literatūrinę viziją, esą Lenkija 1939 m. rugsėjį nugalėjo vokiečius, tuo sužavėjusi kone visą pasaulį. Lenkų pergalę lėmė ne tik palankios oro sąlygos, bet ir

politinio bei meninio elito nuostatos, ir nepriekaištingai veikianti valdžia. Šis romanas, kaip ir daugelis į jį panašių, yra tam tikras žaidimas su istorija, kuriai primetamos gydomosios ir kompensacinės funkcijos, – jei ne Antrasis pasaulinis karas, jei ne vokiečių bei sovietų okupacijos, Lenkija būtų tapusi šiuolaikiška, nepriekaištinga valstybe. Parowskio manymu, istorija nepaklūsta geležinėms taisyklėms, ją veikia atsitiktinumai, o neretai lemia net vieno žmogaus sprendimas.

Kitas garsus tokio istorinio revizionizmo pavyzdys – publicisto Piotro Zychowicziaus (g. 1980) knyga „Ribbentropo- Becko paktas. Arba kaip lenkai galėjo drauge su Trečiuoju Reichu nugalėti Sovietų Sąjungą“ (Pakt Ribbentrop-Beck. Czyli jak Polacy mogli u boku Trzeciej Rzeszy pokonać Związek Sowiecki, 2012). Ji papiktino net ir dešiniuosius, nes autorius kritikuoja Lenkijos vyriausybės sprendimą 1939-aisiais atimesti nuolaidas Hitleriui ir spėlioja, koks būtų buvęs Antrosios Respublikos likimas, jei lenkų politikai būtų nusprendę drauge su Trečiuoju Reichu pulti Sovietų Sąjungą. Revizionistinis žvilgsnis į istoriją, atmetant nusistovėjusį jos traktavimą, akivaizdus ir Rafalo Ziemkiewicziaus istorinėje publicistikoje. Autorius knygoje „Grėsmingas maršalo šešėlis“ (*Złowrogi cień Marszałka*, 2017) persvarsto ir dešinės šalininkų pamėgtus optimistinius tarpukario Lenkijos vaizdus, ir ją valdžiusio Józefo Piłsudskio politiką.

Literatūrinė dešinė mėgsta žvelgti ir į ateitį, piešdama įvairias, dažniausiai pesimistines jos vizijas. Šis reiškinys toks populiarus, kad kai kurie kritikai teigia, esą po 1989-ųjų fantastika yra svarbiausias konservatoriškų ar dešiniųjų kūrėjų žanras. [24] Geras to pavyzdys – fantastinė Ziemkiewicziaus proza, tarkime, „Šimtmečio valsas“ (*Walc Stulecia*, 1998). Romano veiksmas vyksta Reimse, kur buvo pakrikštytas Choldvigas, vėliau karūnuoti Prancūzijos karaliai ir kur stovi katedra, simbolizuojanti krikščioniškosios Europos dvasinę ir materialiąją galią. XXI a. antrojoje pusėje – maždaug tuo metu rutuliojasi romano veiksmas – katedroje vyksta jau ne pamaldos, o erotinės orgijos. Šokantys ir besikopuliuojantys „atrajotojai“ primena Aldo Huxley'o romano „Puikus naujasis pasaulis“ veikėjus. Ziemkiewicziaus teigimu, virš Europos pakibusi totalitarizmo grėsmė. Jis minkštas, pliušinis, spalvingas, bet vis tiek totalitarizmas.

Ziemkiewicziaus romanuose puikus naujasis Europos pasaulis yra nesibaigiantis karnavalas, kur niekas nevyksta rimtai ir iš tikro, kur viskas mirga, virpa ir keičiasi, nelyginant vaizdai kompiuterio ar televizoriaus ekrane. Tarsi visi būtų šmėklos. Taip savo laikmetį vertina romano veikėjai. Pagrindinis herojus Orinas Bethlenas kalba apie epochą, kuri „*visus pavertė blyškiais, silpnais vaiduokliais, vienu valdymo pultelio paspaudimu galima juos pritraukti ir lygiai taip pat be vargo atitolinti*“. [25]. Jo mylimoji priduria: „*Gyvename tarp šmėklų. Ir kuriame tik naujas šmėklas. [...] Viduramžiai paliko mums katedras ir pilis, o mes? Tereikia išjungti srovę ir viskas išsisklaidys.*“

Gerovės mieste viskas netikra, net ir pati gerovė. Visi apsimetėliai. Politika ir demokratija, kurias užvaldė public relations, irgi tapo fikcija. Autoritetų kūrimo speciai kuria elitus, mokslininkus, politikus, kuriais naudojasi „atrajotojai“, nes yra įtikinti, kad gali kažką nuspręsti, nors tikroji valdžia visai kitur. Pasaulį valdo bankai, suburiantys milžiniškus, supranacionalinius koncernus, žiniasklaida ir partijos, „*vienas milžiniškas skruzdėlynas, su pavaldžių specialistų kariaunomis kaip senovės karalystėse.*“

[26] Naujosios technologijos leidžia ne tik tobulai sekti kiekvieną „asmenį“ – tokią terminologiją vartoja politiškai korektiška, suvienyta, o tuo pat metu dekadentiška XXI a. antrosios pusės Europa, – bet ir jį „profiluoti“, kitaip tariant, keisti pagal valdžios

poreikius.

Naujausias tokio futurizmo pavyzdys – garsus Pawła Lisickio romanas „Antikristo epocha“ (*Epoka Antychrysta*, 2018), kuriame pavaizduota 2217 metų Europa. Konklava išrinko naują popiežių, kuris pasirenka... Judo vardą ir kuris šiuolaikinės kairės idėjas realizuoja iki galo su siaubingais jų padariniais. Autorius remiasi garsiomis Vladimiro Solovjovo ir Roberto Hugh Bensonso antiutopijomis, bet pats teigia: „*mano vizija dar klaikesnė, nes joje Antikristas yra ne jėga, puolanti Bažnyčią iš išorės, o jėga, užvaldžiusi pačią Bažnyčią*“. [27]

Vertėtų atkreipti dėmesį ne tik į antiutopinius ir katastrofistinius čia aptariamus fantastikos bruožus, bet ir į specifinį antimodernizmą, kuris atspindi metafizikos, kaip Europos civilizacijos pamato, ilgesį. Garsus eseistas ir kritikas Tomaszas Burekas knygoje „Karantino dienoraštis“ (*Dziennik kwarantanny*) rašo: „*Prarastas gebėjimas sutelkti dėmesį ir susikaupti, prarasta pasirinkimo logika, kitaip tariant, noras ir mokėjimas atskirti tai, kas tikra, nuo to, kas netikra, tiesą nuo melo, gėrį nuo blogio. Apėmęs kankinantis atsiribojimo nuo tikrovės jausmas, tarsi pats gyvenimas būtų vien pramanas, viena didelė Fantasy, užgimusi kažkokio piktavaliu galvoje – tokie yra metafiziniu tikrumu pagrįstos tvarkos atmetimo padariniai*.“ [28]

Štai kodėl čia aptariamai srovei artimi tokie rašytojai, kaip jau minėtas Bensonas, Thomas Searnsas Eliotas, Keithas Gilbertas Chestertonas, Jacques’as Maritainas, Georges’as Bernanosas ar Ernstas Jungeris. Jie, atstovaujantys krikščioniškajai arba konservatyviajai vertybių Europai, yra pavyzdys lenkų dešiniams rašytojams.

Po 1989-ųjų Lenkijoje reabilituotos ir liaudies tradicijos, kurias niekino komunistai, o plačiau žvelgiant, – kairieji. Vėl primintas ir teigiamai įvertintas romantinis mesianizmas, [29] o dar labiau – sarmatizmas, kultūrinis judėjimas, kurį Pirmojoje Respublikoje sukūrė lenkų šlėktos. LLR laikais jis laikytas tamsuolišku, šovinininiu, kaltintas dėl Lenkijos nuosmukio XVIII a. pabaigoje. Po 1989-ųjų dešinė sarmatizmą vaizduoja kaip judėjimą, kuris lenkiškumą originaliai susiejo su atsivėrimu Antikos ir krikščionybės tradicijoms. Tai giliai religinis, unikalus respublikonizmo, saugančio individų ir tautų laisvę, pavyzdys. Toks sarmatizmo paveikslas išskyla Rymkiewicziaus knygoje „Samuelis Zborowskis“ (2010), Marko Cichockio „Vidurnaktis ir vidudienis. Tekstai apie Lenkijos kultūrą ir istoriją“ (*Północ i Południe. Teksty o polskiej kulturze i historii*, 2018), Jaceko Kowalskio „Sarmatija. Mitų griovimas. Mūšio vadovas“ (*Sarmacja. Obalenie mitów. Podręcznik bojowy*, 2010), esė rinkiniuose. Krzysztofą Koehlerą savo esė „Palus Sarmatica“ (2016), antologijose „Klausyk manęs, sarmate. Sarmatų poezijos antologija“ (*Słuchaj mię, Sauromatha. Antologia poezji sarmackiej*, 2002) ir poezijoje, pavyzdžiui, „Nuo jūros iki jūros“ (*Od morza do morza*, 2011) sarmatizmą vaizduoja ne tik kaip vertingą, bet ir kaip aktualią, reikalingą tradiciją. Dėl to net prabilta apie sarmatizmo sugrįžimą į Lenkijos kultūrą. [30]

Daugelis kitų dešiniųjų rašytojų kritikuoja modernizmą ir postmodernizmą. Verta paminėti Cezario Michałskio „Žmogaus be nuosavybės sugrįžimą“ (*Powrót człowieka bez własności*, 1996), Ryszardo Legutkos „Paprasto žmogaus triumfą“ (*Triumf człowieka pospolitego*, 2012), Bronisławo Wildsteino „Apie kultūrą ir revoliuciją“ (*O kulturze i rewolucji*, 2018). Eseistai aptaria nerimą keliančias analogijas tarp komunizmo ir postmodernizmo, svarsto, kokį pavojų šios įtakingos Vakarų ideologijos kelia individo ir

tautos laisvei. Wildsteino romanuose postmodernus liberalizmas parodomas kaip užmaskuotas nihilizmas, dažnai tampantis įrankiu buvusiems komunistams, kurie ir naujojoje Lenkijoje atlieka ankstesnę misiją. Jo garsiausiam romane bibliiniu pavadinimu „Nebūties slėnis“ (*Dolina Nicości*, 2008) metaforiškai analizuojama padėtis šalyje po 1989-ųjų.

Varšuvietis žurnalistas atskleidžia, kad vienas labiausiai vertinamų intelektualų, moralinis autoritetas anksčiau buvo komunistų slaptosios policijos agentas. Tačiau žiniasklaida, valdoma buvusių komunistų ir tokių pačių slaptųjų bendradarbių, tiesos ieškotoją sunaikina, nes juos vienija ne tik praeitis, bet ir pažangus modernusis diskursas, todėl jie taip sėkmingai valdo visuomenę.

Kaip matome, dešinei pritariantys rašytojai gana nuosekliai piešia kritinį naujosios Lenkijos paveikslą. Šalis daugiau ar mažiau akivaizdžiai susijusi su LLR, be to, ją niokoja plėšrus, godus kapitalizmas, naikinantis tradicines bendruomenes ir silpnus žmones. Toks vaizdas iškyla, tarkime, Marko Nowakowskio apsakymuose ir romanuose „Šūviai „Žoržo“ motelyje“ (*Strzały w motelu 'George'*, 2003), „Šunų galvos“ (*Psie Głowy*, 2008). Tačiau pagrindinė Trečiosios Respublikos nuodėmė, daugelio dešiniųjų rašytojų nuomone, yra tai, kad neįvyko komunistinius nusikaltimus vykdžiusių asmenų teismas. Garsios Wojciecho Tomczyko pjesės „Niurnbergas“ (*Norymberga*, 2006) pagrindinis veikėjas, komunistinės žvalgybos pulkininkas, kurio sąžinę slegia daugybė aukų, jaunai žurnalistei guodžiasi, kad iš naujosios Lenkijos bergždžiai reikalauja proceso, panašaus į tą, per kurią buvo nuteisti hitlerininkai. Pulkininkas nori tapti kaltinamuoju, nes mano, kad komunistų padaryti nusikaltimai tokie patys kaip nacių. Jis sako: „Komunizmas toks jau yra - kiekviename žmoguje išpuoselėja blogiausias jo savybes.“ [31]

Svarbus dešinėsios literatūros po 1989-ųjų bruožas yra katalikybė, nors tai, žinoma, nereiškia, kad ją reikėtų tapatinti su dešiniaisiais. Religinė eseistika krikščionybės temą gvildena iš istorinės-kultūrinės ar teologinės-aktualiosios perspektyvos. Pirmoji būdinga Martai Kwasnickai, kuri domisi katalikybės ir Europos kultūros sąsajomis - „Kraujas su pienu“ (*Krew z mlekiem, Jadwiga*), Dariuszui Karłowicziui, primenančiam pirmųjų krikščionių tikėjimą - „Sokratas ir kiti šventieji“ (*Sokrates i inni święci*). Antroji perspektyva atsiskleidžia Lisickio kūrinuose - „Ne-žmoniškas Dievas“ (*Nie-ludzki Bog*), „Džihadas ir Vakarų susinaikinimas“ (*Dżihad i samozagłada Zachodu*), „Ar Jėzus buvo Dievas?“ (*Czy Jezus był Bogiem?*). Jis kritiškai analizuoja šiuolaikinę katalikybės raidos etapą, parodo gresiančius išorinius ir vidinius pavojus.

Religinei poezijai būdinga tikėjimo apologija. Kataliko patirtis šiuolaikiniame pasaulyje dažnai perteikiama su dvejonės atspalviu, bet pagrindinė egzistencinė ir estetinė patirtis visada yra metafizika. Savotiškas tokio požiūrio manifestas - Wojciecho Wencelio eskizai knygoje „Apsigyventi katedroje“ (*Zamieszkać w katedrze*, 1999), „Šedevro receptas“ (*Przepis na arcydzieło*, 2003). Autorius sukūrė klasicizmo programą, kuri „paremta tikėjimo malone, kyla iš Dievo tvarkos ir Apvaizdos kasdienio patyrimo, mielai priimdama iš to išplaukiančią atsakomybę.“ [32] Šią programą Wencelis įgyvendino savo eilėraščių ir poemų rinkiniuose, pavyzdžiui, poemoje „Imago mundi“ (2005), kur vaizduojama pagrindinio veikėjo kelionė po šiuolaikinės Europos „bergždžią žemę“, ieškant amžinųjų vertybių, tokių kaip Dievas ir tėvynė.

3.

Lenkijos dešinioji literatūra yra turtingas, įvairiopus, mišrus reiškiny, [33] kartais net nerišlus, pavyzdžiui, kalbant apie kai kurių tradicinių tautinių elementų vertę, religingumą. Literatūrinei dešinei atstovauja įvairių kartų rašytojai: Janusz Krasieński gimė 1926-aisiais, Jarosław Marek Rymkiewicz - 1935-aisiais, Bronisław Wildsteinas - 1952-aisiais, Paweł Lisickis - 1966-aisiais, Przemysław Dakowicz - 1977-aisiais... Jie įvaldė įvairius literatūros žanrus. Poezijai būdingas polinkis į klasicizmą, prisirišimas prie tradicijų, ypač romantinės ir sarmatiškosios, dialogai su praeitimi, stilizacija. Prozininkai rašo esė, feljtonus, romanus - distopinius, politinius, istorinius, fantastinius... Dešinėsios literatūros estetika irgi mišri, kaip ir tarpukariu balansuojanti tarp klasicizmo ir modernizmo. [34]

O kaip šiuolaikinė dešinioji literatūra siejasi su ta, kurią pažįstame iš XX a. 3-ojo ir 4-ojo dešimtmečių? Tam reiktų atskiro svarstymo, bet iš pirmo žvilgsnio matyti tęstinumas, tarkim, antimodernizmas, tradicionalizmas, katalikybė, antikomunizmas, patriotizmas, pramaišui su tautinių ydų kritika, antielitarizmu, katastrofizmu, antiurbanizmu. Kita vertus, nesama 3-ajam ir 4-ajam dešimtmečiams būdingo antisemitizmo, mažiau supervalstybės motyvų su vado figūra. Gvildinama atmintis, europocentrizmas, nepasitikima globalizmu, kritikuojamos europinės institucijos, liberalizmas ir postmodernizmas. Tarpukario literatūroje dažną pavojaus iš Azijos motyvą keičia vidiniai pavojai, ypač susiję su kairiosios ideologijos padariniais.

Kokia dešinėsios literatūros vieta šiuolaikinėje Lenkijos kultūroje? Sunku tą įvardyti vienareikšmiškai, nes šio reiškinio ribos nėra griežtos. Yra manančių, kad dešinioji literatūra - tarsi „niša“, uždaras anklavas, kuriantis tendencingus, literatūros požiūriu beverčius kūrinius. Tokią nuomonę dažniausiai dėsto politinei dešinei priešiški kritikai, tačiau ją paneigia šios srovės kūrėjų laimėjimai, pelnyti apdovanojimai, plati jų poezijos ir prozos kritika. Kita vertus, tiesa ir tai, kad dešinioji literatūra ilgus metus veikė atskiroje, savoje literatūrinėje erdvėje, būdavo aptariama „savų“ kritikų, skaitoma „savų“ skaitytojų.

Norėčiau pabrėžti, kad jos buvimas šiandien stebina, nes pastaruosiu metu sparčiai plinta „angažuota“ arba tiesiog kairioji literatūra. [35] Abiem atvejais tai liudija didėjančią politikos ir politiškumo svarbą tiek Lenkijoje, tiek pasaulyje, verčia rašytojus ištraukti į ideologines ar politines diskusijas. Literatūros atžvilgiu toks reiškinys nėra naujas, kaip ir kultūrinės bei literatūrinės dešinės egzistavimas. Komunistinėje Lenkijoje jos nebuvo dėl režimo taikytos prievartos. Literatūrinė dešinė šiandien tam tikra prasme liudija sugrįžimą prie normalios būklės ir yra demokratinių permainų po 1989-ųjų padarinys.

Footnotes

1. Plg. pvz., Przemysław Maj. Lewicowość, centrowość i prawicowość w nauce o polityce („Kairė, centras ir dešinė politikos moksle“). Žešuvus. 2018; A. Lipiński. Prawica na polskiej scenie politycznej w latach 1989-2011: historia, organizacja, tożsamość („Dešinė Lenkijos politinėje scenoje 1989-2011: istorija, organizacija, tapatybė“). Varšuva. 2016; M. J. Chodakiewicz. O prawicy i lewicy („Apie dešinę ir kairę“). Gdanskas. 2013; A. Wielomski. Prawica w XX wieku („Dešinė XX amžiuje“). Radziminas-Siedlce. 2013; R. Scruton. The Meaning of Conservatism („Konservatizmo reikšmė“). Londonas. 2001 (1980).

2. Lechosław Lameński. Stach z Warty Szukalski i Szczep Rogate Serce („Stachas Šukalskis iš Vartos ir Raguotų širdžių gentis“). Liublinas. 2007.
3. Norberto Bobbio. Prawica i lewica („Kairė ir dešinė“), Krokuva. 1995, vertė A. Szymanowski, p. 72.
4. Žiūr. P. Tomczok. Literatura polskiej rewolucji konserwatywnej („Lenkijos konservatyviosios literatūros revoliucija“. In: 20 lat literatury polskiej 1989–2009. Idee, ideologie, metodologie („Dvidešimt Lenkijos literatūros metų 1989–2009. Idėjos, ideologijos ir metodologijos“). Ščecinas. 2008, p. 267–278.
5. Estetyka dyskursu nacjonalistycznego w Polsce 1926–1939 („Nacionalistinio diskurso estetika Lenkijoje 1926–1939“) Varšuva. 2014.
6. Žiūr. Stanisław Stanik. Pisarze nurtu narodowego („Tautinės srovės rašytojai“). Varšuva. 2018; Maciej Urbanowski. Prawą stroną literatury polskiej. Szkice i portrety („Dešiniaja lenkų literatūros puse. Eskizai ir portretai“). Lomiankos. 2015; François Dufay. Le soufre et le moisi. La droite littéraire après 1945. Chardonne, Morand et les hussards („Siera ir pelėsiai: literatūrinė dešinė po 1945-ųjų. Chardonne’as, Morand’as ir husarai“). Paryžius. 2006.
7. Zdzisław Dębicki. Rozmowy o literaturze („Pokalbiai apie literatūrą“). Varšuva. 1927, p. 27.
8. Maciej Urbanowski. Nacjonalistyczna krytyka literacka. Próba rekonstrukcji i opisu nurtu w II Rzeczypospolitej („Nacionalistinė literatūros kritika. Bandyngas rekonstruoti ir aprašyti šią srovę II Respublikoje“). Krokuva. 1997; Monika Bednarczuk. Kobiety w kręgu prawicy międzywojennej: idee, sylwetki, strategie pisarskie („Moterys tarpukario dešinėje: idėjos, profiliai, rašymo strategijos“). Wrocławas. 2012.
9. Žiūr. Tomasz Sikorski. Bal maskowy: Wojciech Bąk 1907–1961: biografia pisarza („Kaukių balius: Wojciechas Bąkas 1907–1961: rašytojo biografija“). Ščecinas. 2016.
10. Plg. I. Stokfiszewski. Zwrot polityczny („Politinis posūkis“). Varšuva. 2009.
11. Teresa Walas. Zrozumieć swój czas: kultura polska po komunizmie: rekonesans („Suprasti savo laikmetį: Lenkijos kultūra po komunizmo: apžvalga“). Krokuva. 2003.
12. Žiūr. Aleksandra Polewczyk. Na początku był Brulion: o modelach kultury i poezji roczników sześćdziesiątych („Pradžioje buvo Brulion: apie septinto dešimtmečio kartos kultūrinius ir poetinius modelius“). Krokuva. 2017
13. Oświadczenie („Pareiškimas“). Arka. 1992, p. 39–40, 205; Uzupełnienie listy sygnatariuszy („Pasirašiusių sąrašo papildymas“). Arka. 1992, p. 42, 174; Wokół oświadczenia ‘Arki’ (Apie pareiškimą Arkoje). Arka. 1992, nr. 41, p. 159–165.
14. Zbigniew Herbert. ‘Wierność’ („Ištikimybė“), Tygodnik Solidarność 1993, nr. 40, cit. iš *Węzeł gordyjski*” oraz inne pisma rozproszone 1948–1998 („Gordijaus mazgas“ ir kiti išsibarstę rašiniai 1948–1998), sud. P. Kądziała, Varšuva. 2001, p. 693.

15. Žiūr. Bronisław Wildstein. Długi cień PRL-u czyli dekomunizacja której nie było („Ilgas LLR šešėlis arba dekomunizacija, kurios nebuvo“). Krokuva. 2005; Zdzisław Krasnodębski. Demokracja peryferii („Periferijos demokratija“). Gdanskas. 2005.
16. Jarosław Marek Rymkiewicz. Do Jarosława Kaczyńskiego („Jarosławui Kaczyńskiui“). In: Wiersze polityczne („Politinės eilės“). Varšuva. 2010, p. 44–45.
17. Tomasz Burek. Ciernie i wawrzyny („Spygliai ir laurai“). In: Dziennik kwarantanny („Karantino dienoraštis“). Krokuva. 2001, p. 249.
18. Ten pat, p. 250–251.
19. Przemysław Dakowicz. Obcowanie. Manifesty i eseje („Sąveika: manifestai ir esė“). Varšuva. 2014, p. 62.
20. Ten pat, p. 63.
21. Ten pat, p. 20. Taip pat žiūr. Dakowicz. Afazja polska („Lenkiška afazija“). Varšuva. 2015.
22. Ten pat, p. 24, 25.
23. Zbigniew Herbert. Wilki („Vilkai“). In: Rovigo, Vroclavas 1992, psl. 19.
24. Paweł Dunin-Ųasowicz. Oko smoka. Literatura tzw. pokolenia ‘brulionu’ wobec rzeczywistości III RP („Slibino akis. Vadinamosios brulion kartos literatūra apie gyvenimą III Lenkijos Respublikoje“). Varšuva. 2000, p. 67–68.
25. Rafał Ziemkiewicz. Walc stulecia („Šimtmečio valsas“). Varšuva. 1998, p. 148–149
26. Ten pat, p. 174, 36.
27. Arcana. 2018, nr. 144, p. 37.
28. Tomasz Burek. Pod patronatem Gazety Wyborczej („Gazeta Wyborcza globoje“). In: Dziennik kwarantanny („Karantino dienoraštis“). Krokuva. 2001, p. 13.
29. Žiūr. pvz., Spór o polski mesjanizm. Tom I. Rozwój idei („Ginčai dėl lenkų mesianizmo. T. 1, Idėjos vystymas“). Varšuva. 2015; Paweł Rojek. Liturgia dziejów: Jan Paweł II i polski mesjanizm („Istorijos liturgija: Jonas Paulius II ir lenkiškasis mesianizmas“). Krokuva. 2016.
30. Žiūr. leidinio Teksty Drugie („Kiti tekstai“) specialų nr. 1.
31. Wojciech Tomczyk. Norymberga („Niurnbergas“). In: Dramaty („Pjesės“) Varšuva. 2018, p. 286.
32. Wojciech Wencel. Zamieszkać w katedrze („Apsigyventi katedroje“). Varšuva-

EUROZINE

Zambkai. 1999, p. 15.

33. Plg. Ulrich Schmid. Estetyczny wymiar projektu narodowego („Estetinis tautinio projekto matas“). In: Estetyka dyskursu nacjonalistycznego w Polsce 1926–1939 („Nacionalistinio diskurso estetika Lenkijoje 1926–1939“), p. 382.

34. Plg. Ulrich Schmid. Wyznaczniki estetyki nacjonalistycznej w literaturze i sztuce („Nacionalistinės estetikos veiksniai literatūroje ir mene“). In: Estetyka dyskursu nacjonalistycznego w Polsce 1926–1939, p. 393.

35. Žiūr. Literatura i polityka po 1989 roku („Literatūra ir politika po 1989-ųjų“). Krokua. 2017.

Published 2 April 2020

Original in **Polish**

Translation by **Inga Tuliševskaitė**

First published in **Osteuropa 5/2019 (German version); Eurozine (English version); Kultūros barai 3/2020 (Lithuanian version)**

Downloaded from eurozine.com (<https://www.eurozine.com/desinioji-literatura-lenkijoje-1989-ųjų/>)

© Maciej Urbanowski / Kultūros barai / Eurozine